

ODIL YOQUBOVNING “OQQUSHLAR, OPPOQ QUSHLAR” ASARIDA
QO‘LLANGAN KITOBIIY LEKSIKAGA OID SO‘ZLAR TAHLILI

Saparova Gulshoda Asqarali qizi

DTPI O‘zbek tili va adabiyoti 1-kurs magistranti

saparovaqulshoda210@gmail.com +998903345131

Annotatsiya: Ushbu maqolada iste’dodli ijodkor Odil Yoqubovning istiqlool davrida yaratilgan “Oqqushlar, oppoq qushlar” romanida qo‘llangan kitobiiy leksikaga oid so‘zlarning asar badiiyatiga qo‘shgan hissasi, qahramonlar xarakteri va davr ruhini yoritishdagi muhim roli tahlilga tortilgan. Shu jumladan, romanda foydalanilgan kitobiiy leksikaning tarkibiy qismi hisoblangan ilmiy terminlar, badiiy so‘zlar, publitsistik leksemalar, rasmiy ishga oid so‘zlar alohida-alohida tasnif qilingan va ularning badiiy xususiyati tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: kitobiiy leksika, ilmiy terminlar, badiiy so‘zlar, publitsistik so‘zlar, rasmiy ishga oid so‘zlar, eskirgan so‘zlar, poetik so‘zlar.

Annotation: In this article, the contribution of the book lexical words used in the novel “Swans, White Birds” by the talented creator Odil Yaqubov to the art of the work, the character of the characters and the important role of the spirit of the era are analyzed. Including scientific terms, artistic words, journalistic lexemes, words related to official work, which are part of the book lexicon used in the novel, are separately classified and their artistic features are analyzed.

Keywords: book lexicon, scientific terms, artistic words, journalistic words, words related to official work, obsolete words, poetic words.

Tilning lug‘at tarkibi turfa xil bo‘lganidek, leksemalarning turli nutq turlarida bajaradigan vazifasi va bildiradigan xususiyati ham rang-barangdir.

Nutq turlarining mohiyatidan kelib chiqqan holda ilmiy nutq uchun ilmiy terminlar, rasmiy nutq uchun rasmiy ishga oid so‘zlar, badiiy nutq uchun badiiy so‘zlar, so‘zlashuv nutqi uchun og‘zaki nutqqa oid so‘zlar shu nutq turining leksik jihatdan xarakterlovchi lug‘aviy birliklar sanaladi. (Umurqulov B, 2021, 111-bet)

Badiiy nutq keng qamrovli leksik tarkibni talab qilganligi sababli uning qurilishini faqat badiiy uslubga xoslangan so‘zlarga tashkil qila olmaydi. Vaholanki, voqealari aks etayotgan davr, xarakteri ifoda etilayotgan obraz va qahramonlar, ularning yashash hududlari va milliy qiyofasi badiiy asarda o‘z ifoda maqsadiga to‘la erishishi uchun badiiylikka xizmat qiluvchi turli san’atlar, sintaktik figuralar, troplar singari vositalardan tashqari ilmiy terminlarni, publitsistik so‘zlarni va rasmiy ishga oid leksikaga ham ehtiyoj sezadi.

Kitobiiy so‘zlarning badiiy xususiyatlarini atroflicha tadqiq etish biror bir badiiy ijod namunasini lingvistik tahlil qilishni taqozo etadi. Shu maqsadda Odil Yoqubovning

“Oqqushlar, oppoq qushlar” romanida qo‘llangan kitobiy so‘zlarni badiiy tahlil qilamiz. Asarda kitobiy so‘zlarga keng o‘rin ajratilgan. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, kitobiy so‘zlar o‘z tarkibida to‘rt guruhga bo‘linadi: badiiy so‘zlar, ilmiy terminlar, publitsistik leksika va rasmiy ishga oid so‘zlar.

Ilmiy terminlar badiiy nutqda qo‘llanilganda ham, asosan, fanning qaysi sohasiga oidlik xususiyatini saqlaydi. Chunki ilmiy terminlar badiiy nutqda ham, asosan, ilmiy nutqda bajaradigan vazifasini bajaradi. (Umurqulov B, 2021, 121-bet)

Xususan, romanda fan va texnikaga oid terminlar keng qamrovli foydalanilgan. Masalan, bog‘bonchilikda ishlatiladigan ishkomb, payvand, xomtok (Erta bahor tokni ko‘tarib, ishkombarga urdir, suv ber, birini payvand qil, birini xomtok, degandek, ming bir ishi bor), paxtachilikka oid g‘o‘za (Ajabo, hozir, ming-ming gektar qo‘riq yerlar ochilayotgan paytlarda bu suvsiz adirda go‘za ekish kimning xayoliga keldiykin?), dehqonchilik buyumlaridan panshaxa (Bir necha yigitlar bir tonnacha paxtani panshaxa bilan ag‘darib, oftobda quritishmoqda edi) qishloq xo‘jalik texnikasiga oid traktor (Shavvoz undan bog‘ishlariga juda qo‘l keladigan mitti chex traktorini so‘rab borgan edi), ilmiy tadqiqot faoliyatiga doir maqola (Kechagi ikki maqolangiz ja zo‘r chiqibdi), kommunikativ texnika mahsuli bo‘lgan telegramma (Juda vaqtida keldingiz-da, kecha telegramma beruvdik), fizikaga oid terminlardan harorat (Ulug‘bekning peshonasi cho‘g‘day issiq, chamasi, harorati qirqdan kam emas edi), matematikaga oid kilometr (Bu yerdan nari borsa yigirma kilometr keladi), talimning yuqori bosqichi bo‘lgan aspirantura (Rasul olim bo‘lish niyatida aspiranturada qoldi), texnik ehtiyot qismlaridan pritsep (Pritseplar, shiyponlar, chumoliday o‘rmlab yurgan odamlar...) singari terminlar fikrimizga dalil bo‘la oladi.

Asarning publitsistik leksikasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ular mavzu ko‘lami jihatidan ikki turga ajraladi: maxsus publitsistik so‘zlar va ijtimoiy siyosiy so‘zlar. Olimlar tomonidan publitsistika va badiiy adabiyotning mushtarak jihatlari haqida shunday fikrlar keltiriladi: “Hodisalarga yondashish funksiyasi, ta’sir qilish vositalari jihatidan publitsistika bilan badiiy adabiyot o‘zaro yaqinlashadi. Badiiy adabiyotning asosiy vazifasi voqelikni obrazli suratda aks ettirish va kitobxonga estetik ta’sir etishdan iboratdir. Gazeta ham voqelikni aks ettiradi, lekin u voqealarni badiiy tarzda emas, ko‘proq publitsistik uslubda kundalik nutqimiz yordamida ifodalaydi”. (Boboyeva A, 1998, 126-bet)

Asarda qo‘llangan siyosiy-ijtimoiy so‘zlar qatoriga “sobiq SSSRda qishloq xo‘jaligida tashkil etilgan yirik davlat xo‘jaligi” ma’nosini anglatgan sovxoz (Bugun oqshom uni sovxoz direktori chaqirib qoldi), “almashlab ekishga amal qilmagan holda dalaning o‘zida faqat bir xil ekinni muttasil yetishtirish” ma’nosini anglatuvchi monokultura (Bu, deydi, hammayoqni bir xil ekin qilib, monokultura qilib yuboribsiz-ku), o‘sha davrda faoliyat ko‘rsatgan rayon matbuot jamiyati (Ammo bir yil o‘tmasdanoq uni rayon matbuot jamiyatiga boshliq qilib ko‘tarishdi), viloyat xalq kontroli komiteti (Do‘st-birodarlarni ishga solib, viloyat xalq kontroli komitetidan bitta odam topdi), respublika xalq kontroli komiteti (U ko‘pdan beri viloyatdan markazga, respublika xalq kontroli komitetiga o‘tish harakatida yurar ekan) singari so‘z va so‘z birikmalar kiradi. Badiiy matnda bu kabi atamalarning

keltirishning asosiy sababi voqealar yuz berayotgan davrning ijtimoiy-siyosiy ruhini kitobxonga sezdirishdir.

Rasmiy ishga oid soʻzlar badiiy asarda qoʻllanilganda ham, asosan, rasmiy uslubga xoslikni taʼminlash vazifasini bajaradi. Biroq badiiy asarlarda qahramon nutqini xarakterlash, qahramonning saviyasini koʻrsatishda rasmiy ishga oid soʻzlardan uslubiy maqsadlarda foydalaniladi (Umurqulov B, 2021, 121-bet).

“Oqqushlar, oppoq qushlar” romanida rasmiy ishga oid eʼlon (Tashqari eshik tepasida koʻk boʻyoq bilan qingʻir-qiyshiq yozilgan eʼlon osigʻliq turardi: “Hamma-paxtada!”) soʻzi keltirilgan. Ushbu leksema mustabid hokimiyat yuritgan siyosatning ayrim qirralarini ochishga xizmat qilgan. Mazkur guruh soʻzlarini davom ettiradigan boʻlsak, hozir ham rasmiy-yuridik organ hisoblangan militsiya (Oʻrmon xoʻjaligidagi ish hali ham militsiyaga oʻtmagan), “hujjatlar yigʻindisi” maʼnosini bildiradigan papka (Farmonov kechasi uning papkasidagi hujjatlarni koʻrib shunday quvonib ketdiki...) singari soʻzlar uchraydi. Bu kabi soʻzlar har jihatdan rasmiyligini saqlab qolgan va qahramonning huquqiy savodxonligini, saviyasini ochiqlash uchun istifoda etilgan.

Asar matnida qoʻllangan badiiy soʻzlar miqdori anchaginani tashkil qiladi. Bu, albatta, tabiiy hol. Chunki, matn badiiy ekan, uning asl mohiyatini badiiylikka xizmat qiluvchi soʻzlar namoyon qiladi. Ushbu soʻzlar badiiy soʻzlar deb nomlanib, biz oʻrganayotgan kitobiy leksika tarkibining salmoqli qismini tashkil qiladi.

Atoqli tilshunos Bekpoʻlat Umurqulov badiiy soʻzlar haqida fikr yuritir ekan ularning xususiyatlarini shunday tasniflaydi: a) boshqa nutq turlarida deyarli qoʻllanilmaydi; b) umumiseʼmoldagi sinonimlardan nozik maʼno ifodalash xususiyatlarining mavjudligi bilan farqlanadi; d) talaffuzda jarangdor, mazmunan jozibali boʻlganligi uchun badiiy fikr ifodalashga mos. (Umurqulov B, 2021, 129-bet).

Romanda ijodkor badiiy soʻzlardan ustalik bilan foydalanib, oʻz oliy maqsadiga erishishga harakat qilgan. Badiiy soʻzlar, oʻz navbatida, maʼnoviy jihatdan eskirgan va poetik soʻzlarga boʻlinadi. Dastlab asarning eskirgan soʻzlardan iborat leksikasi bilan tanishamiz.

Tilshunos olim Q. Samadov taʼkidlaganidek, arxaik va tarixiy soʻzlarni badiiy nutqda qoʻllanilishidan asosiy maqsad davr ruhini berish, personajlar nutqini xarakterlash, voqelikni tabiiy tarzda gavdalantirishdan iborat. (Samadov Q, 1991, 10-bet)

Shunday ekan, “Oqqushlar oppoq qushlar” romanida oʻsha davr muhitini toʻlaonli yaratish, oʻquvchiga maʼlum bir soʻzlarning hozir eskirgan boʻlsa ham, avvalgi davrda isteʼmolda boʻlganini anglatish maqsadida foydalanilgan jom (Oysuluv katta mis jom bilan ikki chelak issiq suv hozirlab qoʻygan ekan) soʻzi uy roʻzgʻor buyumini anglatadi; harbiy sohaga doir eskirgan sarkarda (Oʻtmishda avom xalq hazrat Ukkosha deb atagan bu qabr aslida katta bir sarkardaning mozori boʻib chiqadi) soʻzi qahramonning oʻtmishda harbiy lavozimga ega boʻlganligini koʻrsatish uchun xizmat qilgan.

Asarda qoʻllangan poetik soʻzlar haqida soʻz yuritadigan boʻlsak, ularning har biri goʻzal maʼno nozikliklariga ega va umumistemoldagi sinonimlaridan farqli ravishda,

ma'lum nutq uslubi uchun xoslangan. Masalan, orti (Vertolyot "Bog'i eram"ning ortida, boya samolyot qo'ngan taqir joyda kutib turardi) so'zi umumiste'moldagi orqasi so'zi bilan, batamom (U otasi Muzaffar Farmonovning batamom aksi) so'zi umuman so'zi bilan ma'nodosh, belgi-xususiyat, emotsional-ekspressivlik jihatdan farqlanmaydi. Ammo bu so'zlarning dastlabkilari orti va batamom so'zlari badiiy nutq uchun tabaqalangan. Bu ularning ixcham va jarangdorligi bilan izohlanadi. Badiiy nutqqa xos jilva so'zi, asosan, "noz-karashma bilan qarash" ma'nosini ifodalaydi. Ammo biz tahlil qilayotgan nasriy matnda jilva so'zi "nozik ko'z qarash" ma'nosini emas, balki "aks etmoq" ma'nosini ifodalagan: Simobday miltiragan mungli ko'zlarida hayratomuz bir ifoda jilva qilardi.

Nutq ma'no hosil qilish jarayoni bo'lganidek, so'z yasaliishi uchun ham asosdir. Yangi yasamalar, ko'proq, badiiy nutqda paydo bo'lib, shu nutq orqali umummuomalaga kirib boradi. Ana shunday badiiy nutqda yasaliib, umumiste'molga kirgan so'zlar qatoriga "Oqqushlar, oppoq qushlar" romanida qo'llangan xushlamoq, xushqad, xushsurat, nohalol, shersimon singari so'zlar kiradi. Shu o'rinda nohalol (Shaharga jo'natib yuborgani ham endi ko'ziga nohalol bir narsa bo'lib ko'rina boshladi) so'zining poetik vazifasiga diqqat qaratmoq joiz. Adabiy tilda "halol" so'zining zid ma'nosini ifodalovchi "xarom" so'zi bo'lishiga qaramasdan, adib "nohalol" leksemasini yasaydi. Buning asosiy sababi xaromning ma'nosi va ta'sir kuchini biroz bo'lsa-da kamaytirishdir. Bu esa shu so'zni o'z nutqida ishlatgan asar qahramonining yumshoq felliligi va juda yuqori didga ega ekanligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, "katta va qadimiy" ma'nolarini o'zida aks ettiruvchi muazzam, ko'hna, ulug'vor; "xursand" semasini ifodalovchi mas'ud, mamnun sinonimik qatori ham asarda badiiy so'z vazifasini o'tagan. Ularning barchasi badiiy matnda o'zining jozibadorligi va ta'sir kuchi bilan kitobxonga zavq bag'ishlaydi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi kabi, asosan, yozma uslubga xos bo'lgan kitobiy so'zlar badiiy asar qimmatini oshiradi va unga leksik rang-baranglik bag'ishlaydi. Biz tahlil qilgan "Oqqushlar, oppoq qushlar" asarida iste'dodli yozuvchi Odil Yoqubov ilmiy terminlarni, rasmiy ishga oid so'zlarni, publitsistik va badiiy so'zlarni qo'llashda o'z mahoratini ishga solib, adabiyotning go'zal namunasini yaratishga muvaffaq bo'lgan, desak aslo adashmagan bo'lamiz. Zero, har qanday so'z mahoratli ijodkor qo'lida haqiqiy san'at yaratilishida katta hissa qo'shishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umurqulov B. (2021). Badiiy nasr jozibasi. Muharrir, 111-121-129.
2. Samadov Q. (1991). O'zbek tili uslubi. Toshkent: O'qituvchi, 10.
3. Begmatov E, Boboyeva A, Assomiddinova M, Umurqulov B. (1998). O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent: Fan, 126.
4. Yoqubov O. (2012). Oqqushlar, oppoq qushlar. Toshkent: Sharq.